

**Tverdota György
Bojti Zsolt
Schäffer Anett
Buday Bálint
Nagy Hilda
Juhász Tibor
Bene Adrián
Tinusz Fanni
Simor Kamilla**

2019

LITERATURA

Tartalom

XLV. évf. 2019/2

Tanulmány

- TVERDOTA György
József Attila műkedvelő nyelvészkedése 129
- BOJTI Zsolt
Erősz és Agapé
– Erotextus Edward Prime-Stevenson *Imre* című
regényének expozíciójában – 141
- SCHÄFFER Anett
Városok, szobák, ruhák
– Mintázatok Rakovszky Zsuzsa prózájában – 152

Műhely

- BUDAY Bálint
„Vajmi keveset / tudtam meg a *-ról, -ről”
– A vershez fűzött szerzői lábjegyzet az 1970-es, ’80-as
és ’90-es évek magyar lírájában – 168
- NAGY Hilda
Medikalizált nézőpont Csáth Géza novellájában
– Nevetés, hatalom és erotika (*Johanna*) – 181
- JUHÁSZ Tibor
„Helyzetjelentés”
– Nemzedékiség és térpoétika Bereményi Géza
és Cseh Tamás *Frontátvonulás* című monodrámájában – 196

Szemle

- BENE Adrián
Átszövődések poétikája
– THOMKA Beáta. *Regénytapsztalet. Korélmény,*
hovatartozás, nyelvváltás. Budapest: Kijarat Kiadó, 2018 – 209

TINUSZ Fanni	
A (szöveg)felszín mélysége	
– BAZSÁNYI Sándor. <i>Nádas Péter. A Bibliától a Világó</i>	
részletekig 1962–2017. Budapest: Jelenkor Kiadó, 2018 –	216
SIMOR Kamilla	
Hollywood „zöld” meséi. A tömegfilmek ökokritikai	
olvasata	
– HÓDOSY Annamária. <i>Biomozsi. Ökokritika</i>	
és populáris film. Szeged: Tiszatáj Könyvek, 2018 –	225
Summaries	233

Bojti Zsolt¹

ERŐSZ ÉS AGAPÉ

– Erotextus Edward Prime-Stevenson *Imre* című regényének expozíciójában –

„Kimeríthetetlen örökség a múlt.”²

A századfordulón Amerikából Európába emigrált zenekritikus és szerző, Edward Prime-Stevenson (1858–1942) *Imre: Egy emlékirat*³ (1906) című regényét a meleg tárgyú irodalom történetének fontos mérföldköveként tartják számon. Ez az itthon kevésbé ismert mű tudomásunk szerint az első olyan angol nyelvű, a homoszexualitást nyíltan tárgyaló regény, amely kedvező kilátásokkal zárul az egymáshoz vonzó két férfi főszereplő tekintetében. A kötetet a szerző által kitalált szexológus, egy bizonyos Xavier Mayne szerkesztette, aki pár év múlva *The Intersexes* (ca. 1909) című, majdnem hatszázötven oldalas, tudományos igényességű könyvét adta közre az azonos neműek közti vonzalomról. Számára ajánlja fel memoárját az elbeszélő, a harmincas éveiben járó angol úriember, Oswald, aki a Szent-Istvánhelyre átkeresztelt Budapesten, pontosabban az Erzsébet téren találkozik a címszereplő huszonöt éves magyar katonatiszttel, Imrével, a regény kezdetén. Míg az irodalomtörténet számára a boldog kifejtlet miatt jelentős ez a mű, jelen tanulmány mégis az expozícióra összpontosít: az elemzés során arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy Edward Prime-Stevenson a századfordulós meleg irodalomra jellemző kettős elbeszéléshez hasonló narratív technikát használ annak érdekében, hogy népszerűvelő jelleggel vezesse rá az olvasót egy visszás olvasat helyett a homoszexualitás elfogadható és kedvező leírására.

Prime-Stevenson vélhetően a század legelején, már Európában állt neki megírni a Xavier Mayne álnév alatt publikált két jelentős művét. Egy igen kritikus periódusban kezdte meg alapos és kimerítően gazdag kutatását a homoszexualitás történetéről a jogi, orvosi és szépirodalmi szövegekben. Míg több európai ország dekriminalizálta két beleegyező felnőtt férfi szexuális kapcsolatát a privát szférában, az Egyesült Államokban és Európa több országában törvénnyel erősítették meg, hogy a homoszexualitás valamennyi vagy legtöbb megnyilvánulása bűn.⁴ Erre reagálva

¹ A szerző az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájának doktorandusza, valamint az Új Nemzeti Kiválósági Program ösztöndíjasa (ÚNKP-19-3-I-ELTE-178).

² Edward PRIME-STEVENSON [E. Irenaeus STEVENSON], „As the Century Ends”, *The (New York) Independent* 49, 2544. sz. (1897): 1137–1138. (Saját fordítás.)

³ Eredeti címe *Imre: A Memorandum*. A szerző a fenti címmel készíti a regény első magyar fordítását és kritikai igényességű kiadását.

⁴ Edward PRIME-STEVENSON [Xavier MAYNE], *The Intersexes: A History of Similisexualism as a Problem in Social Life* (Privately Printed, [ca. 1909]), 65–70.

a németajkú Közép-Európában több új szakterminust alkottak meg, amelyekkel a korban a saját nemükhöz vonzódó férfiakra leggyakrabban használt, erősen pejoratív „szodomita” és „pederaszta” címkék ellen kívántak küzdeni. A jogász Karl Heinrich Ulrichs (1825–1895) Numa Numantius álnéven kezdett el írni a témáról 1862-ban. Megalkotta az „urning” (*Urning*) kifejezést, amelyet a „férfi testbe zárt női lélek” kifejezéssel írt körül, és ennek veleszületettségével próbálta legitimálni az általa vizsgált jelenséget. Pár évvel később már a saját neve alatt publikálta értekezéseit, és *Memnon* (1868) című írásában egy kibővített, alaposan kidolgozott tipológiát tár fel az „urning”-okról és a „szexuális átmenetekről”.⁵ Levelezőtársa, Kertbeny Károly (1824–1882) használta először nyilvánosan a „homoszexuális” (*Homosexual*) kifejezést a porosz hatóság számára írt két röpiratában 1869-ben. A tévhitekkel ellentétben ő nem a veleszületettséggel próbálta legitimálni a férfisze-relmet és annak nemi vonatkozásait, hanem a jog következetlenségére mutatott rá: Kertbeny arra hívta fel a figyelmet, hogy a „homoszexuális” férfiakat elítélik, míg az általa „normál szexuálisnak” hívott férfiakat nem, akik szintén képesek bizonyos körülmények között a saját nemükkel szexuális kapcsolatot létesíteni, valamint hajlamosak partnerük bántalmazására, bármilyen nemű kiskorú molesztálására stb.⁶

Az orvostudomány azonban nem vette komolyan Ulrichs és Kertbeny értekezéseit, helyettük Carl Friedrich Otto Westphal (1833–1890) testi tüneteken alapuló *Die conträre Sexualempfindung* (*Ellentétes szexuális érzés*) című tanulmánya örvendett nagy szakmai sikernek. Kiemeli, hogy ezen „érzés” (amelyet később szexuális „inverzióként” ismertek) nem minden megnyilvánulása patológiai eset. Erre azonban ennek büntetőjogi jelentősége ellenére sem hoz példát.⁷ Westphal ezzel a század második felét uraló pszichopatológiai megközelítések alapját teremtette meg, amelynek kiemelkedő példája Richard von Krafft-Ebing (1840–1902) a század talán legmeghatározóbb, számos kiadást megélt *Psychopathia Sexualis* (1886) című könyve. Bár Krafft-Ebing mindig is a pszichopatológia égisze alatt tárgyalta a homoszexualitást, nézetei egyre progresszívvá váltak, ahogy egyre több esettanulmányt dolgozott fel a könyv újabb kiadásaihoz. A század végére megjelentek a homoszexualitások emancipációját sürgető orvosi szövegek is. Ennek legkiemelkedőbb példája a Magnus Hirschfeld által szerkesztett *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen* (*Szexuális átmenetek évkönyve*, 1899–1933), amelyet az általa 1897-ben alapított Wissenschaftlich-humanitäres Komitee (Tudományos-Humanitárius Bizottság) adott

⁵ Ralph M. LECK, *Vita Sexualis: Karl Ulrichs and the Origins of Sexual Science* (Urbana–Chicago–Springfield: University of Illinois Press, 2016), 39–43.

⁶ Jean-Claude FÉRAY and Manfred HERZER, „Homosexual Studies and Politics in the 19th Century: Karl Maria Kertbeny”, trans. Glen W. PEPPEL, *Journal of Homosexuality* 19, 1. sz. (1990): 23–47, 32–36.

⁷ Robert Deam TOBIN, *Peripheral Desires: The German Discovery of Sex* (Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 2015), 5, 18–22.

ki. Ekkorra azonban a saját nemükhöz vonzódó férfiakra alkalmazott különféle semleges szakterminusok szinte szinonimákká váltak.

Ezeknek a jogi és orvostudományi változásoknak szinte semmi foganatja nem volt az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában, ahol továbbra is súlyos bűnnek számított a homoszexualitás leghalványabb manifesztációja is. A jogi megítélés azért sem változott, mert az angol anyanyelvű tudósok későn kapcsolódtak be a szexológiai diskurzusba. A „homoszexualitás” szó például csak 1892-ben, a *Psychopathia Sexualis* első angol fordításával került be a nyelvbe. Az első, brit orvostól származó, könyvhosszúságú szexológiai tanulmány, Havelock Ellis *Sexual Inversion* című értekezése 1897-ben jelent meg először angolul. Ez abban is különbözött brit elődjeitől, hogy nem kizárólag az előző kontinentális tanulmányok áttekintése, hanem a brit aktivisták politikai motivációit is beépítette, továbbá brit esettanulmányokkal próbálta igazolni a homoszexualitás legitimitását.⁸ Edward Carpenter *The Intermediate Sex* című könyve két évvel az *Imre* után, 1908-ban jelent meg. Munkájukat nehezítette az 1857. évi obszcén kiadványokról szóló törvényt (Obscene Publication Act) értelmező 1868-as úgynevezett Hicklin-próba. Ennek értelmében minden olyan írásmű *terjesztése* tiltott, amely „zülleszt vagy elronthatja” az arra fogékony olvasót.⁹ Eredményképp nemcsak pornográf szövegek, hanem orvosi szakkönyvek is a próba áldozatai lettek. Például Ellis könyvét a megjelenés után egy évvel rögtön be is tiltották és a kiadót száz font bírságra büntették, mivel egy álrúhási rendőrnek eladott egy példányt. Mint a példa mutatja, a közember számára nem voltak elérhetők az angol nyelvű szexológiai szövegek, annak ellenére sem, hogy nagy szükség lett volna rájuk. Ennek az ír drámaíró, G. B. Shaw (1856–1950) is hangot adott a *The Adult* nevű folyóiratban. Shaw kiemeli: Angliának nagyobb szüksége volt Ellis könyvére, mint bármelyik másik publikációra az azt megelőző időkben, hiszen mindaddig nem jelent meg jelentős tudományos könyv a témában, amely a németül és franciául nem beszélő angolok számára elérhető lett volna.¹⁰ 1879-től a Hicklin-próba szövetségi szinten beépült az amerikai joggyakorlatba is. Az ezt kifogásolók hiába próbáltak az alkotmány első módosítására hivatkozva a szólásszabadsággal érvelni, vagy kifogásolni, hogy a teszt indokolatlanul korlátozza a kínálatot, a bírák nem engedélyezték az olyan szakértők bevonását, akik az adott írás értékei mellett tanúskodhattak volna. Nem

⁸ Ivan CROZIER, „Introduction: Havelock Ellis, John Addington Symonds and the Construction of *Sexual Inversion*”, in *Sexual Inversion: A Critical Edition* by Havelock ELLIS and John Addington SYMONDS, 1897, ed. Ivan CROZIER, 1–86 (New York: Palgrave Macmillan, 2008), 1–2.

⁹ Peter D. McDONALD, „Old Phrases and Great Obscenities: The Strange Afterlife of Two Victorian Anxieties”, *Journal of Victorian Culture* 13, 2. sz. (2008): 294–302, 294–299; Joseph BRISTOW, „Homosexual Writing on Trial: from *Fanny Hill* to *Gay News*”, in *The Cambridge Companion to Gay and Lesbian Writing*, ed. Hugh STEVENS, 17–33 (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 22–23.

¹⁰ Matt COOK, *London and the Culture of Homosexuality, 1885–1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 73.

hatotta meg őket az orvosi sajtó szabadsága sem, hiába hangzik nevetségesnek az a kifogás, hogy egy kifejezetten felnőttek számára írt publikáció akár gyermekek kezébe is kerülhet.¹¹

A jogot csak a kisebb kiadóknál nyomtatott, nem közforgalmú kiadványok szerzői tudták megkerülni, és olyan irodalmi művek írói, akik az elbeszélésmódba és nyelvezetbe el tudták rejtetni a törvény szemében obszcénnek számító tartalmakat. Ilyen volt Oscar Wilde (1854–1900), aki a századfordulón nemcsak műveivel, hanem 1895-ös botrányos tárgyalásai okán vált hírhedté, amely során súlyos szeméremsértés vádjában a lehető legmagasabb büntetést kapta, két év kényszermunkával súlyosított fegyházbüntetésre ítélték. Egy korábbi tanulmányomban amellet érveltem Wilde-hoz kapcsolható szövegek elemzésével, hogy amikor a *Dorian Gray arcképében* különböző, a korban népszerű fogyasztási cikkekről olvassunk, amelyekhez nemcsak materiális, hanem morális érték is kapcsolódik, kettős elbeszélést kapunk: egy külső, kulturális/történelmi életet leíró és egy belső, személyes/szubjektív életet bemutatót. A regény átlagolvasója számára nem feltűnő a zöld szín, a különböző illatszerek és zenék felbukkanása, hiszen ezek akár a kor divatörületére is utalhatnak a kulturális/történelmi olvasatban. Eközben a beavatott olvasók számára ezek a fogyasztási cikkek egy diverzáns olvasatot adtak, ezzel némi láthatóságot biztosítva egy homoszexuális narratívának.¹² Prime-Stevensonnak viszont vélhetőleg nem tetszett a férfiak közti kapcsolatok ilyesfajta bemutatása: gondoljunk itt az ópiumfüggő, felszínes, élvezetet élvezetre hajszoló Dorian Grayre, vagy a Wilde-nak és körének tulajdonított *Teleny* című erotikus regény elbeszélője és címszereplője közötti, testiségeken alapuló, érzelmileg toxikus kapcsolatra. Prime-Stevenson ennek megfelelően rosszállóan ír Wilde-ról és műveiről,¹³ s megalapozottan gondolhatjuk, hogy rá gondolt, amikor az *Imrében* így ír: „[vannak] fiatal férfiak a társadalom magasabb és alacsonyabb rétegéből, akik az esztétikáról okoskodnak, miközben illatszerektől bűzlenek, mint a kokottok”.¹⁴ De nem lehetett megelégedve az *Imrét* megelőző olyan regényekkel sem, amelyek nem a nemi örömekre, hanem a férfiszerelem érzelmi aspektusára fókuszáltak. James Gifford az *Imre* 2003-as kiadásának bevezetőjében ki is emeli: az *Imre* nem az első amerikai meleg tárgyú irodalom, az egyik gyakran említett példa Bayard

¹¹ Janice Ruth WOOD, *The Struggle for Free Speech in the United States, 1872–1915: Edward Bliss Foote, Edward Bond Foote, and Anti-Comstock Operations* (New York–London: Routledge, 2008), 44–51.

¹² BOJTI Zsolt, „A magyar mint alakzat a késő viktoriánus meleg irodalomban: Adalékok a queer kultúrtörténetéhez”, in *A szubjektum színeváltozásai: Narratív, kapcsolati és testi alanyiség az irodalomban és a kultúrában*, szerk. BOLLOBÁS Enikő, 53–68 (Szeged: Americana, 2017).

¹³ PRIME-STEVENSON, *The Intersexes...*, 362–364.

¹⁴ Edward PRIME-STEVENSON [Xavier MAYNE], *Imre: A Memorandum* (Naples: The English Book-Press/R. Rispoli, 1906), 116. (Saját fordítás.)

Taylor (1825–1878) *Joseph and His Friend* (1870) című műve.¹⁵ A regény azonban nem a két férfi kapcsolatának reménytelen kilátásaival, hanem heteroszexuális házassággal végződik. Az *Imre* többször felszólal a korabeli orvosi nézet ellen, amely szerint a homoszexualitás házassággal „gyógyítható”, sőt a *The Intersexes* külön fejezetet szentel a problémának.¹⁶ Mindemellett Taylor persze nem is használhatta volna a homoszexuális szót regényében, hisz az nem létezett akkor még az angol nyelvben. Ez utóbbi meglátás viszont már nem igaz a szintén amerikai szerző, Charles Warren Stoddard (1843–1909) *For the Pleasure of His Company* (1903) című regényére, amely Roger Austen szerint „már majdnem annyira meleg, mint Edward Stevenson *Imréje* [...], kulcsfontosságú különbség azonban, hogy Stevenson nyíltan tárgyalja a homoszexualitás témáját, míg Stoddard kitartóan használ olyan eufemizmusokat mint »pajtás« [chum] és »cimborá« [pal]”.¹⁷

Prime-Stevenson belátta: „Egy homoszexuális könyv szerzőjének és kiadójának (akár tudományos munkáról van szó, nem beszélve a szépirodalomról) nem könnyű elkerülni a baljós következményeket”.¹⁸ Angol nyelven elérhetetlenek voltak a tudományos források a laikusok számára (ideértve magukat a homoszexuális férfiakat is), a férfiszerelemről ezért inkább szépirodalomból tudtak tájékozódni. Az itt tárgyalt művek mellett persze még számos gótikus, pornográf és/vagy „előbújás előtti” (*closeted*) írást találunk, ezeknek azonban egyike sem tűnt Prime-Stevenson számára alkalmasnak az azonos neműek kapcsolatainak legitimálására. Egyrészt a testiséget (Erősz) középpontba állító szövegek csak megismételték a férfiszerelem azon aspektusát, amiért a homoszexualitást kriminalizálták és patologizálták a korszakban. Ennek volt alternatívája a szexuális vonzalmat romantikus, egalitárius és intellektuális előfeltételekre alapozó azon megközelítés (Agapé), amely új irányt szabhatott volna a homoszexualitás erkölcsi, jogi és társadalmi megítélésében.¹⁹ A férfiszerelem nem testi, hanem érzelmi aspektusára összpontosító szövegek viszont nem vállalták, hogy nyíltan tárgyalják a homoszexualitás témáját. Prime-Stevenson nem véletlenül érezhette úgy, megérett az idő, hogy tegyen a homoszexualitás kedvezőtlen irodalmi reprezentációja ellen, és megírja az *Imre: Egy emlékirat* című regényét a férfiszerelem pozitívabb megítélése érdekében.

Az *Imre* népevelő vagy önsegítő szándéka rögtön kitűnik a regény előszavában. Az elbeszélő Oswald saját és Imre nevében ajánlja fel kéziratát publikálásra:

¹⁵ James GIFFORD, „Introduction”, in Edward PRIME-STEVENSON, *Imre: A Memorandum*, ed. James GIFFORD, 13–29 (Peterborough: Broadview, 2003), 14–15.

¹⁶ PRIME-STEVENSON, *The Intersexes...*, 530–554.

¹⁷ Roger AUSTEN, *Playing the Game: The Homosexual Novel in America* (Indianapolis–New York: The Bobbs-Merrill Company, 1977), 15. (Saját fordítás.)

¹⁸ PRIME-STEVENSON, *The Intersexes...*, 376. (Saját fordítás.)

¹⁹ LECK, *Vita Sexualis...*, 102–103.

„tégy vele, mit jónak látsz; ezzel is felszólalva bármely másik emberi szívért, amely lázasan dobog a tudatlanság, a korlátolt pszichológiai konvenciók és korunk hibás társadalmi etikája ellen (túl sok férfiszív kényszerül ebbe!); mintha annak reményében ajánlanánk fel, hogy egy tanácstalan, magányos lélek talán megnyugvást talál benne és talán kevésbé érzi magát egyedül ebben a talányos világban...”²⁰

Az elképzelt szexológus, Xavier Mayne eleget tett az elbeszélő kérésének, és megjelentette a kéziratot. Mi több, pár évre rá hasonló indítékkal, a laikus olvasónak ajánlva jelentette meg a *The Intersexes* című tudományos igényességű szexológiai *magnum opus*át.²¹ Prime-Stevenson azonban nemcsak a beavatásra váró olvasókra gondolt az *Imre* megírása közben, hanem azokra is, akik olvastak már előtte a férfiszerelem nemi vagy érzelmi tárgyában, és fogékonyak lehetnek egy diverzáns olvasat keresésére. Bár az átlagolvasó számára teljesen ártalmatlannak tűnhetnek a regény első fejezetének kezdő sorai, azok magukba rejtik annak lehetőségét, hogy ez ismételten egy Wilde köréhez hasonló vagy akár pornográf történeté alakulhat:

„Úgy négy óra lehetett azon a nyári délutánon, amikor a derűs magyar város, SZENT-ISTVÁNHELY utcáin kószáltam és céltalanul fordultam be az ERZSÉBET-TÉR kávékertjébe, ahol a szokásosan vehemens koncertjét tartotta éppen a katonazenekar. Egy szabad asztalt kerestem, hogy megigyak egy jegeskávét és egy órácskát a magam dolgával törődjem [...]

A kioszk kertje kissé zsúfolt volt. Egy közeli asztalnál azonban csak egyvalaki ült, hadnagyi halványkékben-barnában egy fiatal magyar katonatiszt a közismert A- Gyalogezredből [...] De megvolt nekem a magam baja. Mit nekem Hecuba? – vagy Priamus, vagy Heléna, vagy Helenosz, vagy bárki más, ha ennyire kiestem épp a ritmusból?

Abban a pillanatban azonban Roth méltóságteljes »Frau Réclame« waltzerét kezdte játszani a zenekar (magyar fúvósoktól lenyűgöző nyugalommal), amely akkoriban újdonság volt és történetesen az egyik kedvencem. Felkeltette a figyelmemet a karmesterük, szerettem volna megtudni a nevét [...] Pár közhelyet váltottunk a zenekarról, a műsorról, az időjárásról, akaratlanul is egymásra figyelve minden ok nélkül, amit éppúgy egyikünk sem tudott utólag megmagyarázni, mint ahogy azt sem tudja senki, az elmének mi ez az ezerféle állásfoglalása egy első találkozó alkalmával. A közhelyek aztán igazi eszmecserévé váltak [...] Hamarosan rendes beszélgetés alakult ki köztem és az idegen között. Kezdtük a zenével (a kölcsönösségek és rövid ismeretségek felé vezető nyílt úton), amelynek művészetéről szomszédom sokat tudott és annál is többet érzett, mint

²⁰ PRIME-STEVENSON, *Imre...*, 4. (Saját fordítás.)

²¹ PRIME-STEVENSON, *The Intersexes...*, ix–x.

amennyit kimondott – szóval a zenétől kezdve az egyik esztétikai kérdésről a másikra tértünk az irodalomig, a társadalmi életig, az emberi kapcsolatokig, egészen az emberi érzelmekig. Így aztán észrevétlenül léptekkel egyre jobban afelé közeledtünk, hogy saját életünkkel és lényünkkel folytassuk.”²²

Ezen sorok kulturális/történelmi olvasata szempontjából abszolút kedvező, hogy Oswald és Imre Magyarország fővárosában és éppen az Erzsébet téren találkoznak.²³ Prime-Stevenson tudósításai szerint az ország és a főváros ebben a korszakban lendült igazán fel. Az 1896-os millenniumi ünnepségek kapcsán így ír Budapestről, a magyar múlttól és jövőről: „[Az Ezredéves Országos Kiállítás] egy ősi nemzet feltámadását, egy elképesztően eleven, egyedülálló, erős nép dicsőségét mutatja fel”, amely – véleménye szerint – hamarosan függetlenedni tud. Az ébredő magyarok erőviszonyait az osztrákokkal szemben Shakespeare *Lear király*ával szemlélteti: „A veréb kiskakukkot etetett, / az felnőtt, s bekapta a verebet.”²⁴ 1902-ben pedig már a korszak egyik legsikeresebb, legszabadabb és legprogresszívabb európai államaként jellemzi Magyarországot.²⁵ A Kiosk sem kelthetett gyanút az Erzsébet téren, hiszen ajánlott kávézó volt a korban népszerű Baedeker-féle útikönyv szerint (amelynek Prime-Stevenson nagy rajongója volt),²⁶ mi több, a sétálóutcák közt az első helyen említi az Erzsébet teret, a rajta álló kávézót, és a tényt, hogy a nyáron ott heti háromszor játszik egy katonazenekar.²⁷ Az elemzés során akár odáig is elmehetnénk, hogy az utcákon céltalanul kószáló Oswald a *flâneur* alakját idézi fel, az utcafilozófusét, aki a város megfigyelése közben von le erkölcsi következtetéseket. Tekintve, hogy a Szent-Istvánhelyre átkeresztelt Budapest „derűs magyar város”, az átlagolvasóban elsőre vélhetően fel sem merülhetett, hogy a regény a korban kifejezetten városi bűnnek számító homoszexualitásról és annak nemi vonatkozásairól szól.

²² PRIME-STEVENSON, *Imre...*, 9–13. Saját fordítás, a kiskapitális az eredeti angol szövegben is magyarul megjelenő szavakat jelöli.

²³ Jelen tanulmány Prime-Stevenson tollából származó primer források alapján elemzi Magyarországot és az Erzsébet tér jelentőségét a műben. A szerző egy korábbi tanulmánya egy másik megközelítéssel foucault-i heterotópiaként értelmezi Prime-Stevenson elképzelt Magyarországot és annak fővárosát, lásd Zsolt BOJTI, „Slum or Arcadia? Hungary as »Other Space« in *Imre* by Edward Prime-Stevenson”, *Hungarian Journal of English and American Studies* 25, 1. sz. (2019): 67–83.

²⁴ EDWARD PRIME-STEVENSON [E. Irenaeus STEVENSON], „The Cuckoo and the Sparrow: The Hungarian Millennial and its Significance”, *The Outlook* 54, 12. sz. (1896): 504–506. (Saját fordítás.) WILLIAM SHAKESPEARE, *Lear király*, ford. NÁDASDY Ádám, *Színház (Drámamelléklet)* 43, 7. sz. (2010): 1–28, 6.

²⁵ EDWARD PRIME-STEVENSON [E. Irenaeus PRIME-STEVENSON], „Kossuth: (1802–1902)”, *The Independent* 54, 2811. sz. (1902): 2472–2476, 2472.

²⁶ EDWARD PRIME-STEVENSON, „A Book List of a Small Library”, *The Independent* 71, 328. sz. (1911): 1328–1331, 1330.

²⁷ KARL BAEDEKER, *Austria, including Hungary, Transylvania, Dalmatia, and Bosnia* (Leipzig–London: Karl Baedeker–Dulau & Co., 1896), 324–326.

Az erotikus vagy akár pornográf szövegekhez szokott, diverzáns olvasatok keresésére fogékony olvasó azonban teljesen mást érthetett a regény első soraiból, és mást várhatott a további cselekménnyel kapcsolatban. A 19. század másodig felétől gyakran lehetett az újságokban angol nyelven arról olvasni, hogy a városok közterein férfi prostituáltakat vagy azokat kereső „kószálókat” fogott a rendőrség. Ennek állít emléket a korban kézről kézre forgó népszerű pornográf regény, a névtelen szerzővel megjelent *The Sins of The Cities of the Plain* (1881) is, amely szerint London utcáin nem egy *flâneur*, hanem férfi prostituáltak „kószálnak” délutánonként és esténként a Regent Street, valamint a Haymarket környékén.²⁸ Érdekes módon Oswald is adott helyen, adott időben „kószál”, és az Erzsébet téren egy magányos magyar katonára talál, amely Imrere nézve szintén magában rejt egy kevésbé ártatlan olvasat lehetőségét. Prime-Stevenson a *The Intersexes* című munkájában ezt írja helyszínről:

„Az Osztrák-Magyar Monarchiában általános jelenség a katona-prostitúció. Az olyan parkok [...], mint az Erzsébet-tér [...], jól ismert esti piaca az ízlés szerint válogatható fiatal katonáknak. A [homoszexuálisnak] csak be kell sétálnia, vagy le kell ülnie egy nyugodt sarokba, hogy félreérthetetlen lehetőségekre találjon. A katona-prosti általában elkülöníti magát katonatársaitól [...].”²⁹

A testét pénzért áruló katona leírásába Imre ezen a ponton tökéletesen illeszkedik, akit a tőle nagyjából tíz évvel idősebb férfi „kószáló” keres fel. Ezt a képet erősíti az is, hogy a kettejük interakcióját a zene indítja el, amellyel Imrének – Oswald megérzése szerint – sejtelmes kapcsolata van. Prime-Stevenson ismerhette Wilde egykori barátja, Marc-André Raffalovich *Uranisme et Unisexualité* (1896) című, könyvhosszúságú szexológiai értekezését, amelyben kifejti – vélhetően a zene leírásának személyes olvasatára utalva szövegeiben –, hogy Wilde nagyban hozzájárult a „művészféle [artistic]” és „zenekedvelő [musical]” szavak nemkívánatos másodlagos jelentéséhez. Érvelésében felhossa, a legjobb újságban is gyakran olvasható, hogy hangsúlyosan „zenekedvelő” vonzó fiatalok gazdag és idősebb útitársat keresnek, vagy fordítva. Ezzel azt sugallja, hogy ezekben a hirdetésekben a „zenekedvelő” jelíggel kerestek szexpartnert a századvégi férfiak az angol nyelvterületeken.³⁰ A történet ezen pontján még nem lehetünk biztosak abban, hogy Oswaldnak ettől eltérő szándékai lennének Imrével.

²⁸ *The Sins of the Cities of the Plain*, ed. Wolfram SETZ (Kansas City: Valancourt Books, 2013), 3.

²⁹ PRIME-STEVENSON, *The Intersexes...*, 218. (Saját fordítás.)

³⁰ Marc-André RAFFALOVICH, *Uranism and Unisexuality: A Study of Different Manifestations of the Sexual Instinct*, trans. Nancy ERBER and William A. PENISTON, eds. Philip HEALY and Frederick S. RODEN (New York: Palgrave Macmillan, 2016), 166.

Más források összeolvasásával az *Imre* expozíciójában rejlő erotextus nyilvánvalóvá válik.³¹ A szöveg párhuzamba állítja, ahogy a gyanús „kószaló” férfiak után kutat, és ahogy az olvasó sikamlós olvasatot sejtető elemeket keresgél a regényben. Egy csupán Erősz-központú, a beavatott olvasók számára elérhető olvasattal Prime-Stevenson azonban nem lett volna elégedett. Egyrészt ezzel csak megismételte volna, hogy milyen alapon kriminalizálták és patologizálták a férfiszexuális nemi aspektusából. Másrészt Prime-Stevenson célja egy mindenki számára elérhető, kedvező, Agapé-központú olvasat volt. Mindkét szempontot kielégítendő, a szöveg a művészeteken keresztül hívja fel a férfiszexuális hangsúlyosan érzelmi mivoltára a figyelmet. Ez egybecseng a *The Intersexes*ben található intellemmel: „Különös figyelmet kell fordítani neki és példát mutatni az ifjonti »esztétikai temperamentum« számára”. Figyelmeztető jel, ha valaki rendkívül fogékony a már említett zenére, vagy ha szenvedélyes érdeklődést mutat jóképű színészek, énekesek és *katonák* iránt.³² A regény során az erotextus ellenére kiderül, hogy a zene itt – a korábbi homoszexuális irodalommal ellentétben – nem afrodiziákum,³³ hanem egy intellektuális beszélgetés kezdete két beleegyező felnőtt férfi között; az a sejtelmesen sokkal több érzelem és tudás Imrében a zenével kapcsolatban valóban lélektani és nem szexuális természetű.

Ugyanígy használja a szobrászatot mint vizuális művészetet a szöveg, hogy a férfiszexuális helyes megítélésével és értékelésével bizonyítsa, hogy a férfiszexuális nemcsak nemi oldala van. Szintén a regény nyitójelenetében a két férfi első be-

³¹ Az „erotextus” fogalma HETÉNYI Zsuzsa *Nabokov regényösvényein* című monográfiájából származik: „A poligenetikus motívumokra épülő szinkretikus szöveg születését már láttuk a *Luzsin-védelem* értelmezésében. A *Lolita* szövegének újdonsága az, hogy párhuzamosan jelenik meg az erotika vadászként tematizálása és a szövegben a motívumok vadászata, a koherenciáját megteremtő motívumok felfedezésében pedig a szövegértés beavatás jellege. Az Erősz izgalmát és gyönyörét ily módon a szövegbe átsugárzó, a kettőt ötvöző módszerrel létrehozott szöveget nevezem erotextusnak. Nabokov különös gondossággal, etimológiai, fonetikai és asszociációt igénylő költői játékokkal építi fel motívumait, amelyeknek szövésében elsősorban a vizuális és intertextuális asszociációk felkeltésére különös alkalmas főnevek ily módon szélesíthető jelentéstartományára épít” (Budapest: Kalligram Kiadó, 2015), 620. Prime-Stevenson esetében egyértelmű, hogy a szexualitásra utaló jelentéstartalmak intertextuális asszociációk mentén jönnek létre. Nat Hurley szerint Prime-Stevenson „biztosra vette, hogy a szexualitás egy társadalmi kategória, amelyet »a legbelsőbb irodalmi szimpátia« határoz meg. Értelmezésében a belső szimpátia érzésének megszületése (amelyet ma »homoszexualitás« néven ismerünk) nem szexológiai vagy pszichoanalízisnek, hanem könyvek hatásának kérdése”, „The Queer Traffic in Literature; or, Reading Anthologically”, *English Studies in Canada* 36, 1. sz. (2010): 81–108, 82. Prime-Stevenson az *Out of the Sun* című 1913-as novellájában ennek megfelelően mutatja be Dayneford könyvtárát és egy kimerítő olvasmánylistát ad a kezünkbe homoszexuális tárgyú könyvekkel.

³² PRIME-STEVENSON, *The Intersexes*..., 180–181. (Saját fordítás és kiemelés.)

³³ Bővebben lásd БОЖИ, „A magyar mint alakzat...”, 61–63.

szélgetése során kerül szóba Imre legjobb barátja, Karvaly Miklós,³⁴ akit vonzó testalkata miatt, Praxitelész szobra nyomán „Karvaly Hermész” becenéven emlegettek a szolgálatban. Az utalás nem véletlen. Raffalovich tipológiája szerint háromféle férfi létezik a „szépség szeretete, obszcén kíváncsiság, és ezek kapcsolata az uniszexualitással”³⁵ tárgykörben: az első a művész, festő, szobrász és író; a második az érzékeny és érzéki férfi, aki úgy ismeri fel a szépséget, ahogy azt a művészet írja körül; a harmadik az, aki kifejezetten a *katonákat*, henteseket, munkásokat és a szemreváló férfiakat kedveli. A megfigyelés tárgyaként egy élő praxitelészi Hermész-szobrot hoz példának. Szerinte az első két férfitípus kötelességet és hosszantartó imádatot érez a szépség iránt, nem adja fejét futó (szexuális) kalandokra. A harmadik típust – velük ellentétben – csak a testiség érdekli, és vélhetően közömbössé válik iránta, miután csak egy szélsőséges egyéni szexuális ideál hiányát fogja megtalálni benne.³⁶ Imre így nyilatkozik Karvalyról: „Nem ismerek nála nemesebb jellemet, még hasonlót sem, akire ennyire számíthattam az életben [...] Egy vasakarátú, elszánt férfi, tele energiával. Semmi sem állíthatja meg, amint belátja, mit érdemes megtennie, mit kell elvégeznie. Egyáltalán nem az az álmodozó [...] beteges fajta [...] és a többi”.³⁷ Ez alapján Imrét kizárhatjuk a harmadik típusból, hisz elmondása alapján inkább a második kategóriába tartozik. Bár elismeri Karvaly szépségét, nem a testiségekre összpontosít; az iránta érzett elkötelezettsége nem testi vonzalomra, hanem barátságon, a másik jellemének megbecsülésén alapul.

Az irodalmi allúziók is az Agapé-központú olvasatot segítik. A fenti hosszabb idézetből már kitűnhetett a hamleti áthallás („Mit nekem Hecuba?”). Prime-Stevenson nyilvánvalóan már a regény elején fel akarta idézni Shakespeare-t a művelt olvasóban, hiszen a korszakban gyakran emlegették az angol bárdot a homoszexualitás-történelem egyik legkiemelkedőbb alakjaként. Ez a kis egyszerű mondat azonban nemcsak a jól ismert darabra, hanem a kevésbé köztudott Otto de Joux a *Die Enterbten des Liebesglücks* (1893) című könyvére is utal, amelyről legkésőbb a *Jahrbuch* 1904-es számából hallhatott Prime-Stevenson.³⁸ Az Imre és de Joux írása között számos párhuzamot találunk: az elbeszélő szintén egy jómódú úriember, aki egy kávézóban látja meg először katonaszerelmét; szintén elhangzik a „Mit nekem Hecuba?” felkiáltás, amikor a narrátor arról mesél, egy későbbi bálon mennyire várta, hogy együtt hagyják el a helyszínt. Az elbeszélés szerint a két férfi „büntudat és aggodalom nélkül boldog. Van olyan boldogság, mely nem ismer határokat”,

³⁴ Érdekesmód Prime-Stevenson az írás során megfedkezett arról, hogy Karvaly keresztnéve Miklós, más szöveghelyen Mihálynak is hívja. Vö. PRIME-STEVENSON, *Imre...*, 55, 68.

³⁵ Raffalovich a „homoszexuális” szó helyett az „uniszexuális” kifejezést preferálta. Jelen értelmezés szempontjából a terminológia lényegtelen.

³⁶ RAFFALOVICH, *Uranism and Unisexuality*, 161–162.

³⁷ PRIME-STEVENSON, *Imre...*, 21–22. (Saját fordítás.)

³⁸ Prime-Stevenson nagyon rajongója volt a *Jahrbuch*nak. A *The Intersexest* többek között az évkönyv kutatóinak ajánlotta.

ezért is idézi hosszasan a *The Intersexest* mint hasznos anyagot a laikus olvasó számára.³⁹ Ilyen nyíltan vállalt boldog végkifejletre azonban még nem volt példa angol nyelvű homoszexuális regényben.

Részben de Joux példája is motiválhatta Prime-Stevensont az *Imre* megírásában. A történetet angol elbeszélőre és magyar címszereplőre adaptálta. Prime-Stevenson jól ismerte a magyar történelmet. A cím azt is megmagyarázhatja, hogy a szerző miért nevezte át a fővárost. Ha Szent-Istvánhely és Imre között egyfajta képletes szülő-gyermek kapcsolatot értünk, a címszereplő neve Imre hercegre utalhat, akiről biztosan tudjuk, hogy szűzi házasságban élt feleségével.⁴⁰ Így már maga a cím is arra utal, hogy az Agapé-olvasat fog dominálni a regény során. Ezt erősítik a fejezetcímek is.⁴¹ A regény során Oswald és Imre nem a ruhákat, hanem a társadalom és egymás előtt hordott képletes álcukat vetik le; nem egymás testét, hanem egymás lélektanát fedezik fel. Egymás és a társadalom felismerésének eredménye a beismerés: kapcsolatuk nem más, mint „A Barátság, amely Szerelem – a Szerelem, amely Barátság”,⁴² ami helyet biztosít kapcsolatuknak a társadalomban. Ez a megállapítás hozza el főhőseink számára a régen várt megnyugvást.

Edward Prime-Stevenson *Imre: Egy emlékirat* című regényének újdonsága, hogy nyíltan vállalja főszereplői homoszexualitását, és megengedi számukra a boldog végkifejletet. A „homoszexuális” jelző felvállalását egy olyan pillanatban tette, amikor annak pejoratív asszociációi nem rögzülhettek az angol nyelvterületeken, hiszen a terminus – a közember számára szinte elérhetetlen forrás nyomán – épphogy bekerült a nyelvbe, közforgalomba ekkor még aligha. Prime-Stevenson célja a laikus olvasó oktatása volt, ideértve magukat a saját nemükhöz vonzódó férfiakat. Annak érdekében, hogy a regény ne ismételje meg a kriminalizáló jogi és a patologizáló orvosi diskurzus nézeteit a férfiszerelemlről, a szöveg egy testiségre összpontosító, avagy Erősz-központú olvasat helyett egy érzelmi fókuszú, avagy Agapé-központú olvasatot és irodalmi reprezentációt kínál, amely megközelítésével összhangban volt a homoszexuális emancipálását sürgető aktivisták és orvosok alternatív nézeteivel. Az *Imre* ennél többet tesz: a homoszexuális irodalomban jártas, beavatott olvasó figyelmét az expozícióban található erotextus segítségével arra hívja fel, hogy Erősz helyett a mindenki számára kiolvasható Agapé izgalmát és örömét kell keresni a boldog végkifejlet érdekében.

³⁹ PRIME-STEVENSON, *The Intersexes...*, 109–111. (Saját fordítás.)

⁴⁰ Hálás köszönettel tartozom Czigányik Zsoltnek és Farkas Ákosnak, akik az ELTE BTK Anglisztika Tanszékén megtartott *Dehumanizáció: az elkövető alakja az irodalomban, a filmen és a filozófiában* című konferencián (2019. február 7–8.) hívták fel a figyelmem Imre hercegre.

⁴¹ I. Álarcok, II. Álarcok és... – egy arc, III. Arcok – Szívek – Lelkek.

⁴² PRIME-STEVENSON, *Imre...*, 205.

LITERATURA

„József Attila az ihletet szellemiségnek, szellemi tevékenységnek, és talán nem torzítunk, ha azt mondjuk: megismerési módnak tekintette az intuíció, tehát a közvetlen észlelés és a spekuláció, az elvonatkoztatás közegébe emelkedő fogalmi gondolkodás mellett.”

(Tverdota György)

„Raffalovich tipológiája szerint háromféle férfi létezik a »szépség szeretete, obszcén kíváncsiság, és ezek kapcsolata az uniszexualitással« tárgykörben: az első a művész, festő, szobrász és író; a második az érzékeny és érzéki férfi, aki úgy ismeri fel a szépséget, ahogy azt a művészet írja körül; a harmadik az, aki kifejezetten a katonákat, henteseket, munkásokat és a szemrevaló férfiakat kedveli.”

(Bojti Zsolt)

„Egyrészt sok esetben az abúzus identitásválságot vált ki, másrészt az ingatag identitás is kiszolgáltatottá teszi a szereplőket, a helyváltoztatás pedig egyszerre lehet menekülés az abúzustól, másrészt maga is abúzushoz vezethet.”

(Schäffer Anett)

„Az erotikához kapcsolódó diskurzusok többnyire kötődnek egyfajta hatalmi rendszer leírásához, annak mintáját követik.”

(Nagy Hilda)

„Bár a nem-helyek egyik legfontosabb jellemzője az átmenetiség, érdekes, hogy Augé fogalmával nem írható le a Keleti pályaudvar, e terminus inkább annak az elmozdulásnak a regisztrálásában segíti a dolgozat gondolatmenetét, amely során a nem-helyekből helyek válnak.”

(Juhász Tibor)

